
Aprendre a pensar: una mirada des de la filosofia

Learning to think. A philosophical approach

Begoña Román Maestre

Professora de la Facultat de Filosofia de la Universitat de Barcelona.

A/e: *broman@ub.edu*

Data de recepció de l'article: 18 de juny de 2018

Data d'acceptació de l'article: 1 d'agost de 2018

DOI: 10.2436/20.3007.01.105

Resum

Pensar és la nostra fortalesa i, alhora, és la nostra fragilitat com a humans. No en podem abdicar. Malgrat que un no tria els seus orígens, ni la família, no té un destí prefixat. La principal eina d'alliberament és el pensament. *Sapere aude*, «atreveix-te a pensar per tu mateix», era la consigna de la Il·lustració per Kant, i continua sent un deure i un repte. Ara bé, precisament perquè no ho podem tot individualment, el pensament hi és per posar-se al servei de qui li dona vida, és a dir, la comunitat humana. El fet de pensar críticament i seriosament té pretensió d'universalitat, per a qualsevol persona, en qualsevol lloc i en qualsevol moment. La filosofia no té el monopoli del pensament crític, però esdevé especialment aconsellable per combatre l'adoctrinament i la ideologia. Sospitosa és la societat que l'aparta de l'escola i de la ciutadania, com sospitosos són els filòsofs que s'aparten de la seva responsabilitat social.

Paraules clau

Aprendre, pensar, activitat, crítica, educació, comunicació, reflexió, emancipació.

Abstract

Thinking is both our strength and our fragility as human beings. We cannot abdicate thinking. Although one does not choose one's origins or family, one does not have a predetermined destiny. The main tool of liberation is thought. *Sapere aude*, "Dare to think for yourself", was the slogan of the Enlightenment according to Kant and it is still a duty and a challenge. Precisely because we cannot do everything individually, thought is to be put at the service of those

who really give life to it, that is, the human community. The fact of thinking critically and seriously has a claim to universality for any person, anywhere and at any time. Philosophy does not have a monopoly of critical thinking but it becomes especially advisable to combat indoctrination and ideology. The society that sets it apart from school and citizenship is suspect, just as are the philosophers who move away from their social responsibility.

Keywords

Learning, thinking, activity, criticism, education, communication, reflection, emancipation.

Què és pensar?

Entendrem aquí *pensar* en un sentit genèric, com el que descriu R. Descartes en definir-se com «sóc una cosa que pensa» (Descartes, 1980, p. 125). D'aquesta manera, pensar és enraonar, voler, imaginar, sentir, recordar, projectar. La major part del temps els humans vivim, conscients que ho fem o inconscientment, pensant. Quan no ho fem instintivament, i els humans hem anat perdent els instints, responem amb activitats mentals que requereixen diferents graus i intensitats de pensament. Pensar esdevé així transcendental: és la condició de possibilitat de quasi tot. Sovint anomenem *pensar* l'exercici de la ment que més concentració requereix, com ara la reflexió, però prendre consciència, adonar-se, és el primer esglaó o grau de l'activitat variada que és pensar. És perquè som éssers en el món, perquè ens afecten les coses, que el món ens interpel·la i nosaltres hem de respondre.

Per això en l'educació és cabdal aprendre a pensar. La formació, més enllà de la informació, consisteix a dotar-se de la millor manera, a estar en forma per afrontar la vida, a adaptar-se i a crear les circumstàncies, la història d'un mateix, en clau el més autònoma possible. Una vida conscient és una vida de pensament i només aquesta és una vida viscuda en plenitud. Per això, les malalties neurològiques són tan tràgiques, perquè, quan perdem el nostre pensament, ens perdem a nosaltres mateixos.

Ara bé, de pensar, se n'aprèn i n'hem d'aprendre. A pensar se n'aprèn pensant, no hi ha alternativa. Aprenem a pensar sent inserits en una comunitat lingüística, perquè raonar és enraonar. Fem pensaments i fem coses amb paraules (Austin, 1982). És perquè d'altres ens consideren interlocutors vàlids que ens dirigeixen la paraula i, en

fer-ho, ens consideren un dels seus. Pensar és una apertura i una inclusió; és comunicar-se perquè tenim un món comú, amb problemes que cal resoldre plegats. Per això, retirar la paraula a algú és un gest de tanta importància, perquè és desconsiderar-lo, és dir-li que ja no importa, és deixar-lo fora, als marges del món.

Una vida no reflexionada no és digna de ser viscuda, ens va recordar Sòcrates. Per això, ell prefereix morir que deixar de ser Sòcrates anant a l'àgora a preguntar als seus conciutadans les raons sobre allò que fan. I és que pensar no és mai monològic. El soliloqui no deixa de ser un diàleg amb un mateix.

El pensament és, ben al contrari, dialògic, interdependent. Pensem a partir del llenguatge que heretem, tot conceptualitzant, narrant, dubtant; amb tota la història que sedimenten les paraules i gestos. Heretem una gramàtica, una semàntica, una sintaxi i aprenem, en els diversos contextos, diferents jocs de llenguatge. Els primers anys de la vida d'una persona són de pura dependència, física i mental. Aprendre a pensar per un mateix ve més tard, a l'anar contrastant els pensaments dels altres, a l'anar replantejant-se críticament què vol fer un de si mateix i al món. El jo que pensa sempre pensa amb altres, des d'altres, contra altres. Pensar és entrar en una comunitat que ens precedeix: és ella la que, anomenant-nos, ens identifica, ens coneix i ens reconeix. Ens inserim en uns jocs de llenguatges que creen un món.

El pensament no és autosuficient, és per definició *pidolaire*: necessita sempre alimentar-se dels coneixements, d'experiències, de parers d'altres. L'única manera de saber si un està encertat o capficat és la conversa amb l'altre. Amb aquest bolcar-se cap a l'altre contrastem els arguments. Davant aquest contrast discernim, sospesem, deliberem, ponderem, que és una altra manera d'exercir el pensament, aquesta vegada sobre les opcions més adequades per assolir una finalitat. Això els clàssics ho anomenaven *prudència* o *saviesa pràctica*.

Pensar ens constitueix, ens canvia, ens transforma. El jo que érem ja no serà el mateix que ha passat pel procés pensatiu: o bé ja no pensarà igual i canviarà de parer, o bé tindrà més raons per pensar igual però millor, amb més convicció. En qualsevol dels casos, en sap més, sabrà més d'ell, ha viscut més, més conscientment, més profundament. Tenia raó Sartre quan definia l'ésser humà com un projecte que

es viu subjectivament (Sartre, 1996). Potser l'única però important correcció que li faríem és que el projecte no és tan subjectiu; potser fora més adequat dir que el projecte és intersubjectiu, tant en el seu origen, perquè el jo beu de fonts socials (Taylor, 1992), com a l'hora d'assumir les responsabilitats de les decisions personals que afecten altres. I no n'hi ha prou de dir que hom té la consciència tranquil·la. Una vida reflexionada és una vida qüestionada. És perquè hi ha qüestions que hi ha respostes. I és perquè cal donar respostes que som responsables: reflexionem per fer-nos càrrec de la realitat i carregar amb ella.

El grau més excels del pensament és la reflexió. Reflexionar és argumentar. Un argument conté valors, fets, actes, conseqüències, contextos. Pensar bé costa, requereix un esforç per veure la força de l'argument. Es tracta ara de tornar al tema en qüestió però posant èmfasi en el propi pensament perquè sigui correcte. El pensament no és contemplatiu només; és «fer pensaments», requereix dedicació, esmerçar-s'hi. I el llenguatge rigorós, endreçat, li és essencial. Per això, ensenyar a pensar passa per ensenyar a parlar: la importància de la connexió, de l'aprofundiment està renyit amb la frivolitat.

En què rau la força de l'argument? Com apreciar-la? Unes vegades la força és immediata i se sent: les paraules ens commouen i ens mouen per l'afectació que produeixen. Però la produeixen les paraules i, per tant, la seva comprensió. Es pensa molt per afectar, per persuadir, per seduir, per encantar, fins i tot per adormir el pensament. El somni de la raó, entesa ara com a pensament crític, produeix monstres, però per adormir-la cal un ús de la raó seductora. Per això la batalla entre Sòcrates i els sofistes era sobre al servei de què i de qui posem el nostre cervell; per a què i per a quiensem.

El pensament mai és inútil, té l'objecte teleològic, la finalitat, d'entendre i actuar. Tanmateix, el pensament mai és imparcial, està de part de la veritat i les normes que li són inherents per a la correcció del procés. Per això les categories com *veritat* i *justícia* esdevenen cabdals a l'hora d'adjectivar, com veurem de seguida, el pensament.

Certament, pensar també cansa. Perquè el pensament humà està encarnat; s'incardina en un cos orgànic que necessita descansar, reposar, distreure's. No obstant això, l'oci, la distracció, ben bé no implica deixar de pensar, sinó pensar en altres coses, més laxes, menys exigents; per això, el joc ens entreté: ens captiva privant-nos de tanta concentració feixuga. Però viure sempre ocios, entretingut, no havent-hi de pensar gaire ni profundament, és un fals confort, és quasi una servitud voluntària que, inconscientment, ens expropia la vida, precisament per no haver pensat prou en les conseqüències. Parar per complet de pensar és «abandonar el món», dormir, o morir.

Pensament amb adjectius

Kant va distingir entre *pensar* i *conèixer*; per a ell, *conèixer* exigia cenyir-se a una certa contrastació o corroboració amb els fets, la qual cosa és pròpia de l'àmbit de la ciència; mentre que *pensar* al·ludeix a un àmbit més extens, el de la possibilitat, que només exigeix la no contradicció dels seus conceptes. Pensar és especular. Però ambdós conceptes estan molt interrelacionats; el coneixement no esgota tota la realitat: no hi ha coneixement absolut. Precisament el pensament projecta sempre més enllà dels fets, tot assumint els límits del pensament científic, i és una de les seves fonts d'alimentació (Kant, 1997). Pensar que podria ser d'una altra manera espera el propi coneixement, històricament limitat.

El pensament per antonomàsia és crític i, de pas, es troba en moviment en una àgora pública on pot contrastar, deliberar, sospesar, rectificar. Suposa posar-se a prova donant raons i contínuament demanant-les. Pensar és fer preguntes; és sempre una conversa inacabada en la qual, com deia Benedetti, quan ens hem après les preguntes, canvien les respostes.

Ara bé, més enllà de Kant, la raó, en sentit genèric (que inclou pensament i coneixement), no és mai pura, ans sobretot és interessada (Habermas, 1982). A vegades vol dominar els successos (interès tècnic) o comunicar-se amb les altres persones per coordinar accions (interès comunicatiu), però aquestes estan supeditades a l'interès emancipador. És aquest interès el que ens dona la clau de si hi ha un veritable progrés en la història de la humanitat. L'interès tècnic ho és per

controlar el nostre món; per saber com funciona. L'interès comunicatiu ens mou a regular i coordinar els comportaments. Però l'objectiu de tot plegat, quin és? Kant ho va encertar: la *ratio essendi* de la moralitat és l'autonomia, la llibertat (Kant, 2013).

El pensament pot ser estratègic, creatiu, reflexiu, però, en darrer terme, obeeix a un afany emancipador d'ignorància, de supersticions, de mandra, de submissions, de perspectiva. Quan volem conèixer quelcom, com ara produir estris o coordinar un projecte, en última instància ens mou una curiositat o un neguit, una certa insatisfacció amb el que hi ha i amb com està; és a dir, hi ha un desig d'alternativa, de conèixer per què quelcom és així o es fa així, o de si podria ser d'una altra manera.

De pensar, se n'aprèn i no se'n sap mai prou. La filosofia és l'amor a aquesta ànsia i afany de saber, de pensar sobre tot. Per això en filosofia sovint fem història de la filosofia. La nostra és una comunitat ben poc corporativista, estem contínuament criticant-nos els uns als altres, quasi diria que vivim d'això, de l'estira-i-arronsa argumentatiu, per veure qui té més raó. Però ho fem per un desig no de fer mal al gegant sobre el qual i a partir del qual pensem, sinó per anar més enllà, és a dir, arremetent contra els límits.

Pensar és parlar amb un mateix i amb els altres; és saber que sempre hi ha un *plus ultra*, que ningú no esgota l'àmbit del que és pensable. Quan diem de quelcom que és impensable, com saber que no som nosaltres, els éssers d'avui, els qui no ho podem pensar perquè tenim límits històrics, psicològics, abans que una impossibilitat total? Precisament el pensament creatiu ve a arremetre contra els límits per veure si cauen i s'obren nous horitzons abans, i només abans, impensables. El pensament creatiu és un símptoma de llibertat, i la censura, un signe d'ofegament de tot plegat.

Pensar ens constitueix com a persones, en el sentit que ens apropiem de la nostra història. Recordem que *logos* vol dir *paraula* i *discurs*: ens expliquem la nostra història lligant-la amb seqüències temporals i lògiques. Però aquesta eina del pensament també es pot fer servir malament: per adoctrinar altres o per posar-ho tan complicat que voluntàriament un abdiqui de pensar.

Es pot pensar bé o malament, en dos sentits, el lògic i el moral. Pensar bé inclou les dimensions lògiques, pensar amb coherència amb les regles de consistència, de no

correcció; però també suposa un coneixement dels fets, les causes i les conseqüències; tenir els coneixements necessaris per derivar les conseqüències i decidir si les volem o no. Però, com hem dit, pensar sempre és dialògic: no pot excloure l'altre o dir-li que no ho pot entendre, infravalorant la seva capacitat d'aprendre, ans la pròpia d'explicar-se.

Així, unes vegades l'argument és dolent perquè és tautològic, inconsistent; d'altres perquè està mal construït seguint les regles de la sintaxi, o perquè una paraula no és correcta en aquella frase. Tanmateix és un mal pensament aquell que no vol que se sàpiguen les seves veritables intencions i enganya, menteix, traeix, tergiversa, falta a la paraula. Per això apreciem la transparència i la claredat dels pensaments i les seves comunicacions. Un pensament dolent és aquell que vol ferir, que dona «males idees». Els mals pensaments ho són també perquè es converteixen en actes, en accions dolentes; i aquestes ens constitueixen: un és el que pensa. Pensar malament d'algú és veure'l com a no digne de confiança, és expulsar-lo de la comunitat humana.

Per això quan algú fa quelcom reprobable li diem allò de «però en què estaves pensant?». Un pensament és dolent també quan és obsessiu, compulsiu, s'imposa impedit-te que el controlis. El pensament requereix atenció. Parar atenció és atendre allò que importa i te n'has de fer càrrec, n'has de tenir cura; *respecte* vol dir mirar atentament. Pensar i parlar és terapèutic, ens reconcilia amb nosaltres i la comunitat. Pensar bé ordena, orienta.

Els marxistes van parlar d'ideologia perquè sabien que la millor manera de controlar el pensament era pensar perquè altres no ho fessin. I la millor manera era donar-ho tot fet, tot pensat: la resta només havia d'acceptar-ho. La ideologia es convertia així en un conjunt d'idees preestablertes per la classe dominant per distorsionar la realitat i coadjuvar l'*status quo* de la classe dominant. Aquesta és una manera perversa de fer servir el pensament; com també és pervers no pensar i empassar-s'ho tot, donar per naturalitzades les convencions.

En aquest sentit, el llenguatge, el discurs, pot ser també l'aliat principal del poder: un poder que es camufla i s'amaga rere estructures objectives. Foucault (1993) i Zizek

(2013) han posat en relleu com i quant de violent pot arribar a ser el propi pensament i el llenguatge. Però ells mateixos no poden fer altra cosa que usar el pensament per alliberar-nos de les seves trampes. No es pot criticar globalment el pensament. Entre altres coses perquè s'incorre en contradicció performativa, és a dir, es nega això que es fa i es diu: es critica el pensament amb el pensament (Apel, 1991). Però també perquè no tindrien sentit totes les obres que s'escriuen per desemmascarar-ho tot si no és perquè ens mou aquest afany emancipador del qual estem parlant.

Per això insistim en el fet que el pensament és transcendental; és la condició de possibilitat de combatre el propi pensament quan aquest es posa a servir altres finalitats diferents de l'autonomia personal i social. I és que no tot val en el pensament; no val no pensar ni pensar malament. Prendre decisions implica tenir criteris per saber per què les prenem i comprometre's en el bon pensament per a la bona decisió i execució després. Si tot val i tot val el mateix, res val. Si tant val pensar com no fer-ho; o pensar bé o malament, res importa i llavors, per a què fer res. Per això la postveritat és tan inquietant.

La tríada autonomia, pensament crític i compromís ètic és cabdal en educació. Abans, quan algú tenia una mala idea i havia comès una malifeta, el condemnaven al racó de pensar. Quan els mestres o els pares ens deien allò del «racó de pensar» tenien un doble objectiu: el racó havia de ser de recolliment, d'entrar en l'interior, en la intimitat del pensament que genera identitat; i era «de pensar» perquè calia reflexionar. Fixem-nos en la paraula: torna a crear la capacitat, fer-nos capaços de recuperar el nord, el rumb, el camí, la identitat que anem forjant a cops d'accions i pensaments, d'idees bones i dolentes.

Malgrat que allò cultural és una loteria, ja que un no tria els seus orígens ni la seva família, no és destí: l'eina d'alliberament principal és el pensament. Per dir-ho paradoxalment: ens domen i domestiquen pel fet cultural; ens posen un nom que no hem triat, un llenguatge que tampoc hem triat, i unes circumstàncies que hem d'afrontar, des de la seva gestió més o menys reflexiva, de les quals no sempre disposem a voluntat. És la presa de consciència d'això, la insatisfacció íntima, la que

mou el pensament, i aquest, la voluntat. Fer un pensament és posar-hi més que la intenció: és, senzillament, posar-s'hi.

Llibertat de pensament i límits: la condició humana

Quan Kant en el 1784 va respondre a la pregunta què és la Il·lustració?, va recordar-nos que en una societat il·lustrada les persones s'atreuen a pensar per elles mateixes. L'autonomia era un deure, era no obeir a més normes que les que un s'hagi donat. Ell mateix era conscient que a vegades ens contracten perquè pensem per a altres i donem el nostre pensament com a treballadors (Kant, 1985). Llavors fem servir un pensament estratègic o instrumental: pensem hàbilment o sagaçment quins serien els mitjans més adequats per assolir un fi ja establert. Fem un ús privat de la raó, la qual posem a disposició de l'altre. Però sempre calia garantir espais on dur a terme un ús públic de la raó, precisament per qüestionar aquestes finalitats o veure-les, amb la distància temporal suficient, com a insuficients, obsoletes o dolentes. Ell creia que en aquesta dinàmica entre l'ús privat i públic de la raó, complementant-se, es trobava el motor del progrés d'una civilització.

Posa els exemples del sacerdot, l'inspector d'hisenda o el soldat. A tots tres se'ls demana que obeeixin les normes quan treballen per a un altre. En aquest espai privat, acotat al fet d'assumir unes finalitats preestablertes i que un accepta quan entra en aquella comunitat, el pensament no és lliure: es pensa dintre dels marges. Però aquests mateixos professionals aniran fora a reunions en les quals discutiran amb altres professionals com ells i posaran en qüestió moltes d'aquelles normes que a dintre obeeixen amb mires de millorar-les. I les seves institucions fomentaran aquests fòrums públics si volen estar al dia amb les noves i millors maneres de garantir un bon servei. Per garantir el pensament lliure s'han d'institucionalitzar àgores públiques on, sense violència, la gent pugui manifestar el seu parer. L'objectiu és sempre obrir horitzons, oferir alternatives, recrear les organitzacions i els serveis que es donen a la ciutadania.

Dos-cents anys més tard, Foucault revisita el text kantià felicitant-se de l'*ethos* que aquell text breu de Kant inaugurava. L'alemany estava escrivint filosofia en un diari, pensant el seu temps, dirigint-se a la ciutadania. Kant, com a filòsof, escrivia en el

diari i institucionalitzava el diàleg, no estava fent volar coloms, pensava en veu alta per combatre censures i mandres, minories d'edat voluntàries.

Foucault, però, que ve de Hegel i sap que després de l'Holocaust nazi i del sistema de propaganda on han participat els mateixos mitjans de comunicació, sospita de la raó pura: aquesta ha caigut en dogmatisme, en esclerosi de creure's que ja no hi ha prejudicis. Al contrari, el pensament és històric, concret, encarnat, heretat: els prejudicis en són constitutius, no només negatius (Gadamer, 2012). Foucault coneix la història i l'hermenèutica; sap que estem condicionats per la nostra tradició i els discursos del poder, un poder que és microfísic, que juga a dispersar-se. Un poder que pot adoptar fins i tot una perspectiva científica i estatal. L'estat de dret pot trobar maneres de sotmetre'ns declarant quines pràctiques són normals, quines lògiques ho són, tot emparant-se en l'aparell científic que ell mateix subvenciona. Pensem en la seva història de la sexualitat o de la bogeria. Conèixer genealògicament i arqueològicament com es produeixen aquests discursos pot ser una manera de pensar que podien fer-se d'altra forma i fer-nos a nosaltres mateixos diferents.

Prendre consciència de tot plegat, no només de la consciència de classe, serà sempre una forma de pensament que persegueix la llibertat i la cura de si mateix. Prevenir les trampes del pensament situat no ha de suposar prescindir de pensar; això seria, com diuen els anglesos, voler llençar el nen amb l'aigua bruta de la banyera. No podem abdicar de pensar: aquesta és la nostra fortalesa alhora que la nostra fragilitat. No podem pensar-ho tot i no podem deixar de pensar. Es podria dir que la llibertat és una condemna; una altra forma de fer-ho és dir que l'autonomia és la *ratio essendi* de la moralitat i és per aquesta que ens forgem el nostre *ethos*, molt condicionat, en efecte, per la nostra època.

La nostra vulnerabilitat és també la nostra fortalesa. La natura ens fa febles instintivament; desenvolupem la ment per enginyar-nos-les. Sols no podem, sense pensar plegats tampoc. El pensament pot ser violent quan oblida els seus límits: que hi és per posar-se al servei de qui li dona vida, és a dir, la comunitat humana. Pensar críticament i seriosa té pretensió d'universalitat, per a qualsevol persona, en qualsevol lloc i temps. La fal·libilitat de cada pensament és indepassable (Apel, 1991). Acollir la diferència en un universalisme interactiu (Benhabib, 2009) és forçar els

límits d'avui, on l'altre no encaixa, per fer que hi encaixi: perquè o bé el pensament està al servei de les persones o es desorienta i perd el nord.

En l'era de la postveritat, on molts comparteixen la falsa creença que les llibertats ja són conquerides i molts altres han abdicat d'exigir-les i buscar-les, el *sapere aude*, «atreveix-te a pensar per tu mateix», que era la consigna de la Il·lustració per Kant, continua sent un deure i un repte. Per què pensar si puc pagar? (Kant, 1985). Aquesta era la irònica crítica de Kant al saber esdevingut una *commodity*. És una temptació que ens donin el pensament fet, *prêt-à-porter*. Com saber que està ben fet? Fins i tot per deixar de pensar, cal pensar molt.

La filosofia no té el monopoli del pensament crític però com que se separa tant dels seus objectes amb aquest metarelat crític sobre el pensament mateix, esdevé especialment aconsellable per combatre l'adoctrinament i la ideologia. Sospitosa és la societat que l'aparta de l'escola i de la ciutadania, com sospitosos són els filòsofs que s'aparten de la seva responsabilitat social.

Bibliografia

- Apel, K. O. (1991). *Teoría de la verdad y ética del discurso*. Barcelona: Paidós.
[Traducció de l'obra original de 1987]
- Austin, J. (1982). *Cómo hacer cosas con palabras: Palabras y acciones*. Barcelona: Paidós. [Traducció de l'obra original de 1962]
- Benhabib, S. (2009). *El ser y el otro en la ética contemporánea*. Barcelona: Gedisa.
[Traducció de l'obra original de 2006]
- Descartes, R. (1980). *Meditacions metafísiques*. Barcelona: Espasa Calpe. [Traducció de l'obra original de 1629]
- Foucault, M. (1993). Qué es Ilustración. *Daimon: Revista de Filosofía*, 7, 5-18.
[Traducció de l'obra original de 1984]
- Gadamer, G. (2012). *Verdad y método*. Salamanca: Sígueme. [Traducció de l'obra original de 1960]

Habermas, J. (1982). *Conocimiento e interés*. Madrid: Taurus. [Traducció de l'obra original de 1968]

Kant, I. (1985). *Qué es Ilustración*. Mèxic DF: Fondo de Cultura Económica. [Traducció de l'obra original de 1784]

— (1997). *Crítica de la razón pura*. Madrid: Alfaguara. [Traducció de l'obra original de 1751]

— (2013). *Crítica de la razón práctica*. Madrid: Alianza Editorial. [Traducció de l'obra original de 1788]

Sartre, J. P. (1996). *El existencialismo es un humanismo*. Madrid: Santillana. [Traducció de l'obra original de 1946]

Taylor, Ch. (1992). *Fuentes del yo: La construcción de la identidad moderna*. Barcelona: Paidós. [Traducció de l'obra original de 1989]

Zizek, S. (2013). *Sobre la violencia: Seis reflexiones marginales*. Barcelona: Planeta. [Traducció de l'obra original de 2008]

Per citar aquest article:

Román, B. (2018). Aprendre a pensar: Una mirada des de la filosofia. *Revista Catalana de Pedagogia*, 14, 15-26.

Publicat a <http://www.publicacions.iec.cat>